

- ²⁵ Там само. – Арк.67–77.
²⁶ Там само. – Арк.83–90.
²⁷ Там само. – Арк.79.
²⁸ Там само. – Арк.80–82.
²⁹ Там само. – Арк.92.
³⁰ Там само. – Арк.99–107.
³¹ Там само. – Арк.108.
³² Там само. – Арк.109–120.
³³ Там само. – Арк.123.
³⁴ Там само. – Арк.128.
³⁵ Там само. – Арк.137.
³⁶ Там само. – Арк.133.
³⁷ Там само. – Арк.134–144.
³⁸ Там само. – Арк.145.
³⁹ Складено за: Там само. – Арк.146–147.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само. – Арк.149.
⁴² Там само.

In clause on the basis of the documents of State branch archive of a Service of safety of Ukraine process of deployment of mass political reprisals in 1937 for the first time is considered. The publication is continuation of researches of the author on this problematic.

РЕЦЕНЗІЇ

Ю.І.Шаповал, І.В.Верба

Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – 352 с.

Наприкінці 2005 р. вийшла у світ перша автобіографія видатного вченого, громадсько-політичного й державного діяча Михайла Сергійовича Грушевського. Автори книги проф. Ю.І.Шаповал та проф. І.В.Верба – визнані майстри історичного життєпису, чий внесок у персоніфікацію українського історичного процесу вагомий і незаперечний. Їх перу належить ціла галерея портретів відомих політиків, діячів науки та культури.

Поза сумнівом, постать лідера українського національного відродження ХХ ст. давно й по праву заслуговує на фундаментальну наукову біографію. Проте поява узагальнюючого біографічного нариса саме тепер є свідченням завершення складного процесу повернення М.Грушевського до українського народу. Створення біографії стало можливим завдяки публікації в незалежній Україні його творчої спадщини, зокрема багатотомної “Історії України-Руси”, численних наукових та публіцистичних праць. Видані прижиттєві випуски його біографії, щоденники та спомини. Виявлений і оприлюднений значний масив архівних документів, насамперед епістолярна спадщина. Перенесення грушевськознавчих студій в Україну дозволило повніше висвітлити найважливіші відрізки життєвого шляху М.Грушевського, скласти його генеалогічне дерево, з’ясувати долю рідних.

Нарешті, вітчизняна історіографія мала пройти через деміфологізацію цієї визначної постаті. Насамперед необхідно було дезавувати в суспільній свідомості створений комуністичною пропагандою образ М.Грушевського – “контрреволюціонера й буржуазного націоналіста”, а згодом відмовитися від новітньої апологетики, яка вела до творення сучасних міфів.

Усвідомлюючи недоцільність навіть короткого викладу змісту книги, поставимо за мету, по-перше, акцентувати увагу на концептуальних підходах до конструювання біографії М.Грушевського; по-друге, зупинитися на дискусійних проблемах його діяльності; по-третє, визначити недостатньо вивчені періоди й суттєві епізоди життя вченого. І насамкінець, оцінити дослідження з позицій сучасної біографістики.

Як і вимагає жанрова належність, книга відкривається концентрованим описом родоводу М.Грушевського. Донедавна наші знання в цій царині обмежувалися лише корот-

кими відомостями з його автобіографії. Копітка праця київських генеалогів дала суттєві результати, спираючись на які автори лаконічно змальовують близьке родинне коло й, головне, роблять висновок, що Грушевські – рід глибоко духовний, козацький, український, в якому перехрещувалися різні впливи, а його представники з покоління в покоління вірно служили Україні. Задля точності слід сказати, що служили й Російській імперії, як, наприклад, Сергій Федорович – батько М.С.Грушевського. І в цьому, на наш погляд, немає нічого незвичного чи принизливого для даного роду, а тим більше для його найвидатнішого репрезентанта.

У висвітленні дитячих та юнацьких років М.Грушевського автори цілком обґрунтовано роблять наголос на реконструкції формування світоглядних та ментальних підвалин свідомості майбутнього вченого, подають складний процес його національної самоідентифікації в умовах неукраїнського середовища. Досить переконливо показано й складання наукових нахилів М.Грушевського, серед яких домінувала література та історія, що врешті-решт й визначило його науково-фахову орієнтацію.

Університетська доба життя М.Грушевського доволі повно відбита в літературі та джерелах. Тому видається цілком виправданою увага авторів до висвітлення процесу перетворення надзвичайно обдарованого й працьовитого студента на глибокого науковця. Показано значення проф. В.Б.Антоновича в оволодінні М.Грушевським інструментарієм наукових досліджень, сприйнятті наукових засад його історичної школи. Ідеться й про вплив на формування світоглядних позицій молодого вченого представників європейського позитивізму (О.Конт, Г.Спенсер та ін.). Ці моменти мають важливе значення, оскільки саме в тому часі кореняться витoki сучасних дискусій учених про “народництво” та “державництво” М.Грушевського.

Автори не обходять і такий факт його біографії, як пізніша негативна оцінка Київського університету. Вони вважають, що це було зроблено вже з позицій зрілого вченого, знайомого з європейською системою освіти. Очевидно, не останню роль у такій оцінці відіграло й зросійщення університетських кадрів. Знайшовши таке пояснення невдячної позиції вихованця до своєї alma mater, автори все ж наголошують, що саме Київський університет, історична школа В.Антоновича стали платформою потужного старту майбутнього професора й громадського діяча.

Цілком обґрунтовано ліву частку книги присвячено львівському періоду біографії М.Грушевського. Досить повно висвітлені його наукова, викладацька, видавнича, громадська діяльність. Не обійдені й складні стосунки з колегами, зокрема конфлікт у НТШ. Проте на особливу увагу заслуговують спроби перегляду деяких стереотипів. Авторі ставлять під сумнів абсолютний пріоритет М.Грушевського в розробці оригінальної концепції українського історичного процесу, уперше викладеної в статті “Звичайна схема руської історії й справа раціонального укладу історії східного слов’янства” (1904 р.). Дійсно, автори мають рацію, стверджуючи, що ця схема стала квінтесенцією тривалого пошуку українською суспільно-політичною думкою пояснення етногенезу українців у контексті східноєвропейської історії. Безперечно, в її основу лягли напрацювання видатних українських мислителів. Проте М.Грушевському не можна відмовити в блискучому синтезі цих наукових здобутків та вдалому політичному контексті їх оприлюднення. Незважаючи на принциповість цього моменту в біографії вченого, на нашу думку, йому приділено все ж забагато текстового простору. До речі, на шкоду іншим важливим біографічним лініям – партійній, політичній, публіцистичній діяльності. Більш детальний розгляд саме цих сюжетів надзвичайно важливий для розуміння читачем закономірності приходу М.Грушевського до керма української революції 1917 р.

Доба Центральної Ради була тріумфом і водночас поразкою М.Грушевського-політика. Природно, що саме цій сторінці його біографії приділена чимала увага авторів. Сильною стороною праці, на наш погляд, є органічне поєднання фактологічного висвітлення багатоманітної діяльності голови УЦР із аргументованим аналізом причин прорахунків і невдач цього етапу національного державотворення. Авторі шукають і знаходять їх у тогочасному стані українського суспільства, національної еліти, геополітичних чинників. Що ж до власне М.Грушевського, то це – народницька ідеологія, федералістські переконання, революційний романтизм, політична неврайствість. Важливим моментом є акцент на причинах приходу М.Грушевського до партії українських есерів та його поглядах на розв’язання земельного питання. Ці фактори відіграли неабияку роль у політичному фіаско УЦР.

Емігрантське п’ятиріччя (1919–1924 рр.) М.Грушевського подане в усій повноті його ідейних, психологічних, матеріальних складнощів. На жаль, фактична недоступність зарубіжної джерельної бази не дозволила авторам вийти за межі вже оприлюдненого ма-

теріалу, проте його цілком достатньо для повного висвітлення ключових моментів періоду. Зокрема, це з'ясування широкого комплексу причин рееміграції М.Грушевського. Насамперед ідейно-політичних факторів, які на початку 1920-х рр. ситуативно наклалися на розвиток соціально-політичних процесів в УСРР і стали важливою спонукуючою в нелегкому рішенні М.Грушевського повернутися на Батьківщину. Саме тут захований ключ до загальної оцінки радянського періоду життя вченого, виправданості чи помилковості його компромісу з більшовицькою владою.

Останні десять років життєвого шляху М.Грушевського належать до числа найдетальніше виписаних відтинків його біографії. Пояснюється це тим, що авторів цих розділів проф. Ю.Шаповалу належить пальма першості в джерелознавчому та археографічному освоєнні архівної спадщини чекістських "хроністів", які від перших кроків М.Грушевського на київській землі 1924 р. й до кончини педантично документували його життєвий шлях. Багату фактологічна база дозволила однаковою мірою повно відтворити як дослідницьку, педагогічну, видавничу працю академіка, так і тривале протистояння з комуністичною владою, коли нерідко доводилося балансувати на межі відступу від власних ідейних постулатів. Важливе й авторське бачення розгадок деяких таємниць життя М.Грушевського, зокрема раптового звільнення з Луб'янки 1931 р. та обставин смерті 1934 р. Прикінцеві розділи книги дають змогу стверджувати, що повернення М.Грушевського в УСРР не позначене вірнопідданським сервілізмом і не стало для нього своєрідною Каносою. Діючи в складних умовах певного компромісу з більшовицькою владою, він навіть у найкритичніші моменти життя не зрадив своїм ідейним переконанням.

Отже, автори ставили перед собою амбітне піонерне завдання – підготувати першу біографію М.Грушевського, що й задекларували в передмові. Водночас в анотації книга кваліфікована як біографічний нарис. За канонами сучасної біографістики це не зовсім одне й те ж саме, хоч в історіографічній практиці жанрова межа часто нівелюється. Біографічний нарис радше є певним етапом створення повноцінної наукової біографії. Її підготовка вимагала б від авторів більш ґрунтовної, а головне – дещо іншої за змістом передмови. Саме тут дослідники мали б викласти свої концептуальні підходи до творення біографії, обумовити принципи використання напрацювань своїх попередників та ідентифікації, власне, авторського доробку. Тим більше, що тандем авторів має різну заглибленість у розробку цієї теми – один займається нею не перше десятиліття, а інший – лише долучився.

Невід'ємною ознакою наукової біографії виступає обґрунтована періодизація життя головного героя. Однак у книзі про М.Грушевського авторське бачення цього важливого елемента архітектоніки дослідження представлене лише розділами змісту, які нерідко виділені для більшої зручності викладу матеріалу. Тому інколи й не збігаються з характерними періодами, що мають чітку предметно-діяльну, територіальну або часову ознаки. Як для наукової біографії, назви окремих розділів мають дещо публіцистичний характер.

Слід наголосити, що ця книга, як і інші видання дуже цікавої серії "Особистість і доба", визначаються нерозвиненістю науково-довідкового апарату, хоч належать до категорії виразно наукових. Відсутня уніфікована система посилань на використані літературу та джерела. І.Верба найрозлогіше цитування позначає підрядково, а Ю.Шаповал здебільшого цього не робить. Відомо, що М.Грушевський зустрічався з дуже багатьма людьми, у тому числі й визначними. Його життєві шляхи простіралися теренами всієї Європи. Значною мірою це відбито в біографії. Однак у книзі немає ані іменного, ані географічного покажчиків, що певною мірою скорочує її інформаційний потенціал.

Найчастіше працям біографічного характеру закидають недостатнє висвітлення тих чи інших сюжетів життєвого шляху героя. Безперечно, ставити це на карб авторам книги, обсяг якої ледве сягає 20 др. арк., можливо й не зовсім коректно. Однак є низка питань, які б автори мали дослідити глибше й на цій базі зробити більш чіткі оцінки. Візьмемо для прикладу політичну діяльність М.Грушевського доби Центральної Ради. І.Верба безпідставно вважає, що перед 1917 р. той мав багатий політичний досвід (с.149), на наступній сторінці цілком слушно стверджує, що був більше істориком, ніж політиком, потім відзначає його політичний радикалізм і, нарешті, указує на такі риси, як невідомий демократизм і сувору законність (с.188). Ці неточні й суперечливі характеристики не відбивають справжньої суті М.Грушевського-політика. У полеміці дослідників: ким же той більше був – федералістом чи самостійником?, автор обмежився софізмом про істину, яка посередині. Навряд чи це продуктивна позиція, адже федералістські (конфедералістські) переконання М.Грушевського не були вичерпані навіть незалежницьким радикалізмом 4-го універсалу УЦР. Вони й у подальшому залишалися важливим компонентом його політичної ідеології та слугували однією з підвалин мотивації повернення вченого в СРСР.

Спеціальний розділ присвячено життю М.Грушевського в 1918 – на початку 1919 рр. Він має, на наш погляд, не зовсім відповідну назву “Спроба відновити лідерство”. Відомо, що весь час, доки при владі був гетьман П.Скоропадський, учений провів у Києві майже на нелегальному становищі, не даючи про себе знати, і лише з приходом Директорії заявив претензії на лідерство. Ці спроби І.Верба зараховує, головним чином, до подій 1919 р. в Кам’янці. Це не так. Очевидно, авторі невідома прикметна стаття М.Грушевського “По шкоді”, датована 20 грудня. Це був амбітний план повернення голови УЦР на владний Олімп: Директорія виконала свою надзвичайну місію й передає владу Центральній Раді, яка призначає уряд і намічає термін виборів до Установчих зборів, а після їх скликання передає свої законодавчі функції. Що ж до ролі М.Грушевського в березневих подіях 1919 р. в Кам’янці, то автор її явно гіперболізує, адже вчений рішуче відмовився від участі в місцевому Комітеті охорони республіки й незабаром виїхав за кордон.

У книзі, як і загалом у дослідженнях про М.Грушевського, найменш вивченими залишаються його симбірсько-казанське заслання 1914–1916 рр. та московське вигнання 1931–1934 рр. Очевидно, обсяг книги не дозволив авторам і більш широко подати просологічні аспекти його життя: побут, звички, захоплення тощо. Сповнене таємничістю нез’ясованості питання про належність М.Грушевського до масонів, а роль “братів” у його житті в книзі зведена до єдиного аспекту – боротьби з царизмом. Хоч розвідки С.Білокона та О.Крижанівської дають матеріал для більш широкого висвітлення цієї проблеми.

Зовсім малодослідженою є сфера духовного світу й специфіка психічного складу особистості М.Грушевського. На жаль, авторам у цьому напрямку також не вдалося суттєво просунути вперед. Вони навіть обійшли увагою досить дражливу монографію В.Ващенка “Неврастенія: непрочитані історії (деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М.Грушевського)”, яка викликала досить гостре несприйняття з боку деяких фахівців. Можливо, автори поділяють думку одного з фундаторів сучасної української біографістики В.Чижика про те, що “історик ніколи не ризикує аналізувати в науковому творі особливості внутрішнього світу та особливості психіки особистості”. На наш погляд, із цим твердженням повністю погодитися не можна. Адже ведуться дослідження в галузі психоісторії, вивчаються психологічні аспекти мотивації діяльності й т. д.

Упадає у вічі ігнорування авторами іконографічного ряду джерел. Фото М.Грушевського використані лише як заставки до розділів без відповідної ідентифікації матеріалу. Хоч зображувальні можливості ілюстрації життя та діяльності вченого останнім часом значно розширилися порівняно з першим і єдиним тематичним фотоальбомом 1996 р.

Яке ж місце займає книга Ю.Шаповала та І.Верби в українській історіографії та біографістиці? По-перше, за нею назавжди збережеться ознака першості в створенні цілісної біографії М.Грушевського. По-друге, це суттєвий внесок у розвиток вітчизняних біографічних студій. По-третє, значний здобуток новітнього грушевськознавства. Загалом це ґрунтовний історико-біографічний нарис із виразними елементами політичної біографії. Серед позитивних рис книги слід відзначити історичний документалізм. Дослідження спирається на автентичну емпіричну базу й витримане в руслі лінійно-хронологічного викладу подій. Важливо, що автори не ідеалізують свого героя й не вдаються до вивершення цієї постаті за рахунок приниження його візаві. Їх дослідницька полібіографічність дає більше можливостей для порівняльного аналізу заслуг і чеснот різних політичних постатей. Заслугує всіякого схвалення й намагання подолати певні стереотипи наукового й суспільного сприймання М.Грушевського, що сприятиме більш об’єктивному визначенню його місця в українській історії та історіографії.

Отже, попри певні недоопрацювання, є всі підстави з приємністю констатувати, що наразі з’явилася перша системна й цілісна біографія однієї з найвизначніших постатей українства ХХ ст. – Михайла Грушевського.

Р.Я.Пуріг (Київ)

І.Дзира

Козацьке літописання 30-х–80-х рр. XVIII ст.: джерелознавчий та історіографічний аспекти. – К., 2006. – 566 с.

Тематика видатних пам’яток вітчизняної історичної й політичної думки – козацьких літописів – присвячена українській історії від найдавніших часів до козацької доби. Водночас порушені в цих ґрунтовних творах питання не втрачають важливості до сьогодні.

Українські літописи, складовою частиною яких є так звані козацькі, завжди привертати увагу не лише дослідників, а й широких кіл громадськості. Проте внаслідок несприятливих умов розвитку вітчизняної історіографії вивчені лише частково. Тому узагальнення питань, які стосуються джерелознавчого й історіографічного аспектів козацького